

Hegel en het geheel

Inleiding tot de Hegeliaanse filosofie – René van Delft

‘Duidelijk is dat het denken niet *abstract, formeel* denken mag blijven – want zo zou de inhoud van de waarheid vernietigd worden –, maar het moet zich tot *concreet* denken ontwikkelen, tot *begrijpend* kennen.’¹

Het geheel aan duigen - dualisme en andere scheidingen

Na de Middeleeuwen – waarin kennis gebonden was aan traditionele bronnen als de bijbel en andere overgeleverde schriften – probeerde men in de Renaissance en Verlichting bronnen van kennis te zoeken die echt betrouwbaar waren. Kennis die niet gekleurd was door de indirecte bronnen ‘van horen zeggen’. De waardering van ratio (zuiver, onbevooroordeeld nadenken) en empirie (controleerbare waarnemingen) groeide.

In de zeventiende en achttiende eeuw dacht men dat de werkelijkheid fundamenteel gespleten was. Bij de rationalist Descartes wordt de geestelijke substantie (het bewustzijn: wat ik denk, voel, waarneem) afgescheiden van de materiële substantie (gekenmerkt door ‘uitgebreidheid’, ruimtelijkheid). Deze scheiding in de werkelijkheid hangt nauw samen met een onderscheiding in het kennen. Descartes ging ervan uit dat kennis van de geestelijke zaken (omdat deze nu eenmaal ‘dichterbij’ de kenner stonden, er zelfs deel van uitmaakten) moeilijker te betwijfelen was en dus een hogere betrouwbaarheid had, vergeleken met kennis van de ruimtelijke zaken (die immers in theorie zouden kunnen zijn gedroomd).

Dit was een *dualisme*, een twee-deling van de werkelijkheid, die enerzijds helder overzicht leek te geven, maar ons toch ook met een probleem opzadelde. Want als geest en materie zo verschillend waren, hoe konden ze dan ooit invloed op elkaar uitoefenen? Hoe konden die twee verschillende werelden elkaar raken?

De empiristen, anders dan de rationalisten, probeerden de kennis te funderen in het waarnemen, waarbij het denken ‘achteraf’ komt. Maar ook zij hingen een onoverbrugbaar diepe tweedeling van de werkelijkheid aan. De materiële dingen hadden ‘primaire’ eigenschappen (namelijk die echt *van henzelf* zijn): afmetingen, beweging. Daarentegen was de menselijke geest minstens mede verantwoordelijk voor de secundaire eigenschappen, als kleur, smaak en waarde. Er is dus ook hier een scheiding van een ‘objectieve’ en een ‘subjectieve’ wereld.

Bij Kant worden de vermogens van het menselijk kennen nauwkeurig gefileerd. Zowel de rationale als de empirische manier van kennen moeten logischerwijs samenhangen met hoe de mens nu eenmaal in elkaar zit. Dankzij de structuur van ons bewustzijn, dat blijkbaar rationeel van aard is (op diverse wijzen logisch oordelend) en empirisch (binnen ruimte en tijd verschijnselen ontwarend),

verschijnt voor ons een specifieke wereld. Vanaf dit moment wordt het heel aannemelijk om te denken dat we alleen zinnig de wereld *zoals die voor ons verschijnt* kunnen bestuderen, in tegenstelling tot hoe deze *op zich zelf* zou kunnen zijn.

De filosofen na Kant zijn voor een groot deel bezig geweest om deze fundamentele onderscheidingen te overbruggen. Bijvoorbeeld door uit te gaan van het 'ik' (zoals bij Fichte) en al het andere vanuit dit punt te begrijpen. Of door te beginnen met materie als het enige dat 'echt' bestaat, en al het zogeheten geestelijke vanuit materie, natuur, te verklaren.

Het geheel is er

Hegel omzeilt de vraag of je bij het bewustzijn moet beginnen of bij de natuur, door nog veel algemener te beginnen. Hoe je de werkelijkheid ook in stukken zou kunnen snijden, van al deze delen weten we dat zij onderdeel uitmaken van de werkelijkheid *als geheel*. Wat we van *alles* wat deel uitmaakt van de werkelijkheid kunnen zeggen, is in ieder geval dat het er is. Daar kunnen we ons geen buil aan vallen. En dan moeten we dit er 'zijn' juist niet specifiek opvatten als 'ruimtelijk zijn', of 'geestelijk zijn', maar het zo 'dun' mogelijk maken, zo algemeen, leeg en abstract als we maar kunnen.

Eén van de hoofdwerken van Hegel is de *Encyclopedie van de filosofische wetenschappen*, een zo goed mogelijk overzicht van alles waarvan we iets weten en wat we ook wel *het systeem* van Hegel zullen noemen.

Als we genialiteit beschouwen als het vermogen zo veel mogelijk uit te drukken met zo min mogelijk principes, dan kunnen we dit systeem beschouwen als één van de geniaalste voortbrengselen van de mensheid. Want zo'n 360 termen die grofweg alle mogelijke onderwerpen bestrijken, worden met elkaar in verband gebracht met een op zich vrij eenvoudige methode die de *dialectiek* wordt genoemd, en die we straks zullen bespreken.

De grote lijn van de compositie van het systeem is de driedeling in: 1) logica, 2) filosofie van de natuur en 3) filosofie van de geest. Elk van deze drie grote brokken bestaat uit drie delen, deze delen bestaan ook weer uit drie delen, enzovoorts, tot je er duizelig van wordt.

Dit systeem is dus een rijke en bonte verzameling begrippen die het geheel van wat we in meer of mindere mate kunnen weten samenvat, maar in feite is elke stap om dit systeem te bouwen ook al een weergave van het geheel. Wanneer we ons tot de grote lijn beperken kunnen we zeggen:

1. Er zijn *concepten*, dit is de *logica* die we nodig hebben om het geheel te begrijpen.
2. Het gehele universum is uiteindelijk een verzameling *tijdruimtelijke zaken*, dit is de *natuur*.
3. Deze doorleefde concepten en deze meer of minder begrepen waarnemingen vormen in hun dynamische samenhang het *kennen*. We kunnen pas echt van een geheel spreken als we ons ook bewust zijn van de activiteit van dit kennen, op allerlei niveaus. Dit noemen we de *geest*. (Bij 'geest' moeten we dan niet denken aan een bovennatuurlijk wezen, als een spook, of zo,

maar zowel aan persoonlijke beleving als aan alle geestelijke activiteiten: kunst, cultuur, politiek, etc.)

De allereerste stap wilden we zo ‘dun’ en abstract mogelijk maken, om niets bij voorbaat uit te sluiten, en het allereerste concept van het boekdeel *de logica* is dan ook ‘zuiver zijn’. Nog niet zus-of-zo zijn, niet dit-of-dat zijn, niet fysiek- of mentaal-zijn, maar zo simpel mogelijk: ‘zijn zonder meer’.

Het is begrijpelijk dat Hegel hiermee de indruk wekt een zeer abstracte denker te zijn, maar dit is onterecht, want eigenlijk begint hij zo leeg mogelijk, om zich hiertegen te kunnen afzetten en om juist zo vol en concreet mogelijk te kunnen eindigen.

Had hij niet een ander begrip kunnen kiezen? Iets als ‘werkelijkheid’, ‘het begin’, ‘alles’, of ‘het geheel’? Misschien. Maar ‘zuiver zijn’ koos hij omdat dit blijkbaar het bleekst was voor hem, het meest abstracte en alles overkoepelende.

Met deze allereerste bepaling van het geheel vermijdt hij alle dualiteiten en andere fundamentele onderscheidingen. Maar wat nu? Wat is nu dat befaamde principe waarmee we aan de slag kunnen om vanuit deze expres zo uiterst abstracte term een pad af te leggen door alle uithoeken van de werkelijkheid voor zover we die kennen?

Het geheel wordt dialectisch uitgeplozen

Waarom zouden we geen genoegen nemen met een abstractie? Zijn we niet klaar met ‘zuiver zijn’?

Een abstractie is één aspect dat we abstraheren van (‘trekken uit’) een complex geheel. Een abstractie is nuttig, juist omdat deze afziet van de concrete complexiteit. Wanneer we willen bepalen hoeveel mensen in een lift mogen, dan hebben we niets aan hun haardracht of geloof. Die mensen zijn stuk voor stuk complexe wezens, maar wanneer we alleen aan het doel denken te bepalen hoeveel mensen in een lift mogen, dan abstraheren we van bijna alle eigenschappen: hun muzikale smaak, de kwaliteit van hun nieren, van alles, behalve hun gewicht.

Een abstractie is uitermate beperkt, omdat we haar gebruiken om maar naar één zijde van de zaak te kijken, hoeveel kanten er misschien in werkelijkheid ook aan zitten. Wanneer we nu echt in de zaak geïnteresseerd zijn, dan kunnen we misschien wel beginnen bij een abstractie, maar het is dan gewenst om de *eenzijdigheid* ervan te overwinnen. De poging van Hegel is om steeds de beperktheid, de eenzijdigheid van een perspectief te doorzien en oog te krijgen voor de andere kant van de zaak.

Dialectiek is: de andere kant van een gegeven visie in zicht krijgen.

Dit klinkt te eenvoudig, want wat ‘de andere kant’ van iets is, is vaak nog helemaal niet zo makkelijk te zien. Laten we het er voorlopig op houden dat we met ‘het andere’ hier ‘het tegenovergestelde’ bedoelen. Eerst is er nog wat uitleg nodig, want ‘de andere kant’, het tegenovergestelde van een eenzijdigheid is zelf ook weer eenzijdig.

Als we dit allemaal letterlijk nemen, dan lijken we dus niet ver te komen. Want je kunt wel het tegenovergestelde van een visie nemen, maar als je dan verder wilt denken in dezelfde trant, dan kom

je op het tegenovergestelde van het tegenovergestelde uit, en dan ben je weer terug bij af. Een dubbele ontkenning is een bevestiging: niet-niet-wit is gelijk aan wit.

Neem een adolescent die fanatiek links is in zijn opvattingen over de maatschappij. Zodra hij van mening verandert en doorziet dat zijn benadering te eenzijdig is, zou hij een tegenovergestelde positie kunnen innemen en rechts worden. Wanneer hij dan opnieuw de eenzijdigheid van zijn visie doorkrijgt, kan hij weer links worden, en zo komt hij schijnbaar uit op het punt waar hij begon.

Bij een biljartbal die we van de linkerkant van de tafel wegstoten zodat deze tegen de rechterkant botst, weer terugrolt en tot rust komt op exact dezelfde plek als waar hij begon, is de eindpositie identiek aan de beginpositie.

Maar wat nu als de bal een geheugen zou hebben? Dan is zijn verandering onomkeerbaar, want hij houdt zijn verleden bij zich. Hij neemt zijn herinnering aan de rechterkant mee. Het menselijke kennen is een biljartbal met geheugen. Dit soort verandering kan nooit terugkeren naar hetzelfde punt, want hierin voltrekt zich *geschiedenis*.

De adolescent die eerst links was, toen rechts en vervolgens weer links, komt niet uit op hetzelfde punt. Hij is nu links op een andere manier: links, maar met het besef dat rechts een serieus te nemen alternatief is. Zijn visie op de maatschappij, die in zijn eerste linkse periode zeer waarschijnlijk karikaturaal, plat en onvolgroeid was, zal nu aan nuances, diepte en gevoel voor tegenstrijdigheid hebben gewonnen.

Dialectiek is: de oorspronkelijke visie onomkeerbaar ontwikkelen door middel van het alternatief.

De ontwikkeling die we doormaken als we de eenzijdigheid van een eerste benadering doorzien als te abstract, gaat door en leidt tot een visie van meerzijdigheid, meerkantigheid. En het concrete, complexe inzicht dat hiermee ontstaat is niet zomaar een verzameling van losse abstracties, maar heeft innerlijk verband, omdat het zijn geschiedenis van 'tot stand gekomen zijn' met zich meedraagt.

Het geheel moet groeiend worden begrepen

De beschreven 'methode' (letterlijk: weg) klinkt een beetje als een trucje, maar in feite is het de beschrijving van een doorleving, en om het filosofisch toe te passen kun je niet eenvoudig een soort formule ergens op loslaten, maar dit vergt creativiteit en daadwerkelijke denk-ervaringen. Zelfs zoals Hegel het hanteert is het niet altijd even geslaagd. Soms doet het wat geforceerd aan, maar andere keren, wanneer het hem lukt, komt het juist organisch over.

Alleen al over het allereerste stapje van zijn systeem, dat in feite maar een paar zinnen beslaat, zijn heel dikke boeken geschreven. De interpretatie ervan ligt dus niet voor de hand. Hier een versie.

Hegel begon, als gezegd, zijn bepaling van het geheel met 'zuiver zijn', een concept waarmee hij wil afzien van alles wat maar enigszins specifiek kan zijn en wat dus absoluut algemeen is. Hiermee wordt een fundamentele verdeeldheid, die vervolgens nooit meer te overwinnen zou zijn, uitgesloten.

Deze bepaling is noch objectief, noch subjectief, maar volkomen leeg, niets vooronderstellend, zuiver abstract, niets invullend, niets zeggend.

‘Zuiver zijn’ zegt dus eigenlijk ‘niets’.

Anders gezegd: we kunnen ‘zijn’ zeggen van alles wat er is (appels zijn er, gedachten zijn er, vulkanen zijn er, televisieseries zijn er), maar juist daarom wordt er ‘niets’ uitgesproken. Het concept ‘zuiver zijn’ zoals Hegel dit gebruikt, bevat nog geen enkele inhoud en is dus hoogstens louter de lege vorm van een concept. Wat het bevat is: niets.

Met het doorzien van de eenzijdigheid, slaat de oorspronkelijke visie dus om in ‘het andere’ ervan, in dit geval simpelweg het tegenovergestelde, ‘niets’, dat precies even leeg en abstract is.

Maar met deze overgang, met deze omslag van ‘zuiver zijn’ naar ‘niets’, hebben we iets meegemaakt en deze overgang onthouden we. Van ‘zuiver zijn’ weten we nu dat het eigenlijk ‘niets’ is, en van ‘niets’ weten we dat het identiek is aan – precies even leeg is als – ‘zuiver zijn’. Zodra we naar het ene kijken, verandert het in het andere. Dit veranderen zelf is nu het volgende dat gegeven is, en dat Hegel ‘worden’ noemt. Het worden omvat het zuivere zijn, het niets en hun overgang in elkaar.

Het ‘worden’ is een terugkeer, want net als ‘zijn’ is het ook een soort uitdrukking van *bestaan*. Het is bijna net zo zuiver abstract, maar niet precies even nietszeggend, want nu is er de herinnering aan de voorafgaande fasen (nl. zuiver zijn en niets). Het zuivere worden, alleen nog maar als concept, is het zuivere zijn, maar nu verrijkt met de notie van vergankelijkheid, van dynamiek, van ontwikkeling door besef van de beperktheid van het abstracte denken.

Iets diepzinniger geformuleerd: in het ‘worden’ zien we de tegenstrijdigheid van alles wat onderhevig is aan verandering, wat ‘zichzelf’ is (want wat zou er anders zijn om überhaupt te veranderen?) en tegelijk *niet* zichzelf blijft, omdat het nu eenmaal verandert. En niet zomaar veranderen, als de locatie van een biljartbal, maar *onomkeerbaar* veranderen. Zoals een plant niet kan terugkeren in zijn zaadje, maar juist één kant op verandert, oftewel: groeit. (De organische metafoer was niet toevallig populair in de Romantische tijd van Hegel.) In een zich ontwikkelend weten is niets zomaar statisch wat het is, maar alles is alleen tijdelijk bepaald en dus voortdurend in wording.

Het geheel moet zich manifesteren

Deze ‘dialectische’ beweging van steeds de beperktheid van een visie inzien en daardoor een betere, minder beperkte visie innemen, speelt zich bij Hegel af op alle niveaus van zijn systeem. Stapje voor stapje breidt hij zo eerst de wereld van de concepten uit, in het deel van de logica, vervolgens slaat het kennen van deze logica, deze samenhang van louter ideeën, om in oog voor de tijdruimtelijke verschijnselen, de natuur, met weer diverse niveaus van kennis. En als derde grote stap komen logica en natuur samen in de diersoort die zichzelf kent: in het menselijk bewustzijn, dat zichzelf leert kennen, juist door de dingen die gezien worden (empirie) en de samenhang daarvan die begrepen (ratio) wordt.

Steeds zien we de structuur dat met iets essentieels, met een gedachte, begonnen wordt en dat Hegel lijkt te zeggen: laat maar zien dan. Waaruit blijkt dat dit zo essentieel is? Hoe toont zich de waarheid van deze visie? Een gedachte is leuk, maar hij moet handen en voeten krijgen. Logica moet zich bewijzen in zichtbare gegevens.

Ieder begin is oppervlakkig. We komen op de wereld en we zien kleuren, horen geluiden en we leren klanken te onderscheiden en te gebruiken. Langzaam onthult de wereld zich in de diepte van tijd, in het avontuur van liefde, in de pijn van teleurstellingen. Langzaam rijpt ons gevoel voor de onuitputtelijke rijkdom van alles om ons heen, voor wilde verscheidenheid waar we meestal alleen vaag greep op krijgen.

De onbevangen eerste blik heeft zuiverheid, en roept later dan ook nostalgie op, een heimwee naar overzichtelijkheid, naar eenvoud. De eenzijdige simpelheid van de eerste ontmoeting met welk verschijnsel ook is noodzakelijk, maar ook noodzakelijk vergankelijk.

De abstractie is een rozenknop, glad en puur, maar hiermee alleen *begin*, en de betekenis van de knop ontvouwt zich pas volledig in het tot bloei komen, in een manifestatie van meervoudigheid, een natuurlijke samenhang van diverse onderdelen.

Deze noodzaak van ontplooiing spreekt Hegel uit met 'het wezen moet verschijnen'. Pas wanneer de eerst eenzijdige, vlakke benadering geconfronteerd wordt met een andere kant, kan deze overstegen worden tot inzicht in een meerzijdig verschijnsel. Als je om iets heen loopt en weer terugkeert naar de voorkant, dan heb je een besef gekregen van de omvang, van de massiviteit, je krijgt zicht op de onoverzichtelijkheid en de diepte wordt tastbaar.

Het wezenlijke, dat waar het om gaat, de essentie die we eerst alleen maar oppervlakkig en afstandelijk kunnen vatten, moet *groeien* om echt wezenlijk te worden. Hoe dieper de wortels reiken in de duisternis van wat anders is dan eerst bedacht, hoe hoger de plant kan reiken en in het volle licht tot wasdom komen.

Het geheel wordt ervaren

De logica, essentie, abstractie, moet zich manifesteren als natuur, verschijnsel, concreetheid. Maar dit zijn niet zomaar twee losse 'onderdelen' van de werkelijkheid. Net zoals 'worden' niet zomaar de optelsom is van 'zijn' en 'niets', maar het *overgaan* van het een in het ander, zo zijn ook logica en materiële gebeurtenissen geen loshangende domeinen, maar aspecten die dynamisch samenhangen in het menselijke weten.

We kunnen het geheel van de werkelijkheid met concepten benaderen. We kunnen het geheel ook als tijdruimtelijk benaderen. Maar we kunnen het geheel *inclusief het benaderen* alleen zien in de werking van onze eigen geest.

In het weten van de menselijke geest komen wij onszelf tegen. In feite kwam dit geestelijke aspect al indirect te voorschijn bij de onvermijdelijke beperkingen van de meer of minder abstracte

concepten, die immers bij uitstek iets van de mens zijn. Maar nu komt het geestelijke tot zichzelf als datgene dat al die concepten hanteert en alle verschijnselen ervaart.

Ook hier begint Hegel weer bij een lege, zo abstract mogelijke opvatting van bewustzijn: alleen maar een individuele ziel die ontwaakt en ondervindingen ondergaat. Via dezelfde poging om hier steeds het beperkte van te laten zien, breidt hij dit stapje voor stapje uit. Want om te zeggen dat met ‘zuiver en alleen maar ondervinden’ de ‘geest’ is uitgedrukt, is natuurlijk net als bij ‘zuiver zijn’ niet meer dan *een begin*.

De structuur wordt inmiddels duidelijk: de aanvankelijke neiging om eerst het leegste op te zoeken, fungeert bij Hegel als een trampoline. Hoe krachtiger de druk omlaag, hoe hoger de sprong en hoe meer duizelingwekkende salto's we kunnen uitvoeren om de werkelijkheid van zo veel mogelijk kanten te bekijken.

Het verschijnen van het bewustzijn gebeurt bij Hegel typisch in confrontatie met de ‘buitenwereld’. Een bewustzijn dat louter op zichzelf zou staan, als een door wolven opgevoede jongen, zou zich nooit verwerklijken tot wat wij als vertegenwoordiger van de menselijke beschaving zien. Het eenvoudige, primitieve bewustzijn mag wel het ‘wezen’ zijn van de geest, maar pas in de ‘verschijning’ van sociale structuren als familie, gemeenschapsleven en staat, komen wij tot ons recht. Deze sociale contexten vallen onder wat Hegel noemt de ‘objectieve geest’, wat we tegenwoordig misschien liever ‘intersubjectiviteit’ zouden noemen.

Zoals we met doordenken op ‘zuiver zijn’ terecht kwamen bij het andere ervan: ‘niets’, zo blijkt het individuele bewustzijn van elk ‘ik’ uiteindelijk afhankelijk van de ander. Pas in de strijd en samenwerking met de anderen komen we echt onszelf tegen. Pas in de concrete erkenning van onze sociale omgeving kunnen wij een rol van belang spelen en zo maakt de ander ons duidelijk wie wij ten diepste zijn.

De fasen in de filosofie van de geest bestaan voor Hegel in:

1. Subjectieve geest (ondervindingen, gevoel, denken, vrijheid)
2. Objectieve geest (recht, moraal, sociale instituten, wereldgeschiedenis)
3. Absolute geest (kunst, religie, filosofie)

Het geheel van de ervaring ontwikkelt zich dus in het geheel van de verschenen, in tijd en ruimte gesitueerde, geschiedenis. En in de derde fase, die dan ook ‘absoluut’ wordt genoemd, komt werkelijk alles samen. Hier speelt zich de cultuur af op een manier waarin de mensheid creatief gestalte geeft aan wat wij zijn en wat wij willen zijn: in kunst, religie en filosofie.

Het geheel is groot

‘Het ware is het geheel,ⁱⁱⁱ’ zegt Hegel. We kunnen de betekenis van de delen alleen begrijpen vanuit hun context. En hiermee samenhangend: ‘Het ware is de eenheid, voor zover deze eenheid een proces is, oftewel: in zover de eenheid zich in verscheidenheid en onderscheid heeft ontvouwd tot

tegenspraak.’ Anders gezegd: elk ding maakt met andere – en dus min of meer tegenstrijdige – elementen deel uit van het grotere geheel waarin pas hun betekenis kan blijken. Het systeem van Hegel is niet een bevriezende vaststelling, maar het is juist een bruisende en borrelende samenhang van binnen hun omgeving te onderscheiden aspecten en manifestaties die in elkaar overgaan: een spannend geheel.

Met weglating van bijna alles, heb ik hier een grove tekening gegeven, met een zeer beperkt aantal pixels, van de gehele hegeliaanse filosofie met betrekking tot het geheel van de werkelijkheid.

In mijn interpretatie is niet alleen ‘het systeem’ Hegels weergave van alles waarvan we iets weten, maar zijn ook de onderdelen ervan steeds een aspect van het geheel. Het systeem begon hierbij bewust met de meest magere bepaling van alles, het ‘zuivere zijn’, om via talloze stappen te eindigen met de meest complete, concrete, complexe, doorgerefecteerde, tegenstrijdige, dynamische erkenning van onze armzalige, maar stiekem toch imposante, poging om zicht te krijgen op alles wat er is.

Hierbij hebben we zo goed als geen aandacht besteed aan de natuur, een spaander die blijkbaar is gevallen bij het hakken om de essentie bloot te leggen. Maar ook met een botte bijl kun je een flinke klap uitdelen. Hoe oneindig groot het ruimtelijke universum ook is, binnen de omvangrijke aandachtsspanne van deze filosofie beslaat deze natuurfilosofie maar een bescheiden terrein. Wanneer we naar een zonsondergang, een sterrenhemel of een koolmeesje kijken, lijkt het soms potsierlijk om te denken dat we ook maar *iets* kunnen zeggen over het geheel van de werkelijkheid. Toch: na ‘zuiver zijn’ is feitelijk alles wat je zegt niet helemaal nietszeggend.

Zoals het moment van ‘zuiver zijn’ tegelijk alomvattend en een lege aanduiding is, zo is het hele systeem van Hegel, en deze samenvatting ervan, hoogstens de ruwe schets van een oneindig uit te werken inzicht in onze wereld en onszelf.

De filosofie van Hegel kon alleen geschreven worden na een rijke historie. Het is een terugblik, een reconstructie van onze geestelijke wording, een streven naar ‘de oneindige zelfkennis van het absolute, dat zich herinnert hoe het door de ervaringen van een lange geschiedenis vol bloed en tranen de wijsheid heeft ontvangen van een definitieve verzoening met de harde realiteit in het licht van een helder en totaal begrip.’ⁱⁱⁱ

Dialectiek is een stilering van vallen en opstaan, en hopelijk is hier enige herkenning van hoe wij met teleurstellingen en met – achteraf gezien – vaak bespottelijk wezenloze, nietszeggende aannames proberen vat te krijgen op het geheel van ons soms adembenemend onoverzichtelijke leven.

ⁱ Hegel, *Encyclopedie III*, par. 465, *zusatz*

ⁱⁱ Hegel, *Vorrede, Phänomenologie des Geistes*

ⁱⁱⁱ Hegel, Geciteerd in: *De filosofie van de objectieve geest*, vertaling Bert Labuschange, Boom, 2005, p. 21